

MACHIEL KIEL, *Türk Döneminde Bulgaristan Sanatı ve Toplumu : Bizans-sonrası Bulgar Sanatını Hazırlayan Ekonomik, Hukukî ve Sanata İlişkin Koşulların Genel Çizgileri ve Bu Sanatın Hıristiyan Balkan Sanatının Gelişimi İçindeki Yeri, 1370-1700. Yeni Bir Yorum.* Assen (Hollanda), van Gorcum, 1985. 422 sayfa, 9 harita, 7 tıpkıbasım, 77 siyah-beyaz fotoğraf.

Hollanda'daki Utrecht Üniversitesinde öğretim üyeliği yapan Dr. Kiel, hem bir sanat tarihçisi hem de Balkanların geç-ortaçağ dönemi ile çağdaş dönem tarihleri alanında uzman olarak ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Onun bu kitabı, sanat tarihinden çok, Güneydoğu Avrupa'nın günümüze gelinceye kadar Bulgaristan dışında fazla ilgi görmeyen bir bölümü üzerine oldukça kapsamlı bir kültürel-tarihi inceleme niteliğini taşıyor. Şu da var ki, günümüz Bulgaristan'ında sanat tarihi konusunda yazılanlara pek çok Avrupa ülkesinde görüldüğünden fazla oranda politika karışmış durumdadır. Kiel, ülkelerinin tarihi ve sanatı konusundaki bu politize Bulgar görüşüne kitabının giriş bölümünde şu sözlerle yer veriyor:

“Osmanlı fethinin on yıl öncesinde ülkenin ekonomik, ve kültürel hayatı, mimarisi, resmi ve edebiyatı yüksek bir gelişme düzeyine ulaşmıştı. Bu gelişmede dönemin başkenti olan Tırnova öncü bir rol oynamış, mimarî ve resim dallarında “Tırnova Okulu” denilen bir akım ortaya çıkmıştır. Bu kültürel gelişme döneminin ardından gelen Osmanlı fethi ise özellikle zorbalığa yönelikti. Bu fetih, Bulgar toplumuna ve kültürüne acımasızca darbe indirmiş ve ülkeyi yüzyıllarca geriye götürmüştür (buna “Yıkım Kuramı” diyeceğiz”). Osmanlı fatihlerin kurduğu düzen, Hıristiyan sanatının en önemli destekçisini yok etmişti: Saray ve soylular. Osmanlı boyunduruğu altına giren halk acımasızca sömürülmüş ve Hıristiyan dinine karşı düşmanca bir tavır alınmıştır. Yeni kiliselerin yapımı resmen yasaklanmış, eskilerinin onarımı ise çok zor hale gelmişti. Toplumsal ve kültürel gelişime indirilen darbe, Bulgar sanatına ait eski anıtların geniş çapta yok edilmeleri ve bunlara eklenen ekonomik sömürü ile yasal kısıtlamalar, Bulgar sanatında 15. yüzyıldan başlayıp 17. yüzyıla kadar süren bozulmanın başlıca etkenleridir. Bu durumun düzelmesi ise ancak 18. yüzyıl içinde olmuştur”.

Kiel, kitabının öbür bölümlerinde, Bulgar yazarlara dayanarak bu “Yıkım Kuramı”nın çeşitli yönlerini örneklemekte, sonra da ek malzemelerin ışığı altında kanıtları yeniden inceleyerek çok farklı sonuçlara ulaşmaktadır. Yazar, İstanbul ve Ankara’daki arşivlerde bulunan kaynak malzemelerden olduğu gibi, yerel Balkan dillerindeki literatürden de yararlanmıştı. Ayrıca çok seyahat etmiş ve Osmanlı egemenliği altındaki Balkan ülkelerinin sanat etkinliklerine topluca bakabilmek için Bulgaristan’da ve çevre ülkelerde, az tanınan pek çok anıtı gezmiştir. Kiel’in savunduğu ana düşünce, Osmanlı döneminin ilk birkaç yüzyılına ait Bulgar sanatı ve kültüründe gözlemlenen nitelik bozulmasının, esasta, Osmanlı fethine ve onun ardından gelen rejime bağlanamayacağıdır. Bu konuya ilişkin olarak birinci derecede önem taşıyan noktalar, Türklerin fethinden önceki Bulgar sanatının niteliksizliği, geniş alanlarda 1370’den önce görülen politik bölünmeler, iç savaşlar, yoksullaşma ve nüfus azalmasıdır. Bulgar sanatındaki niteliksizlik, ancak, bu sanat ile Bulgaristan’ın hemen ötesinde yer alan ülkelerin sanatı kıyaslandığında görülebilir. Sanat konusunda Bulgarca yazılmış yazılarda ise bu tür bir kıyaslamaya hemen hiç gidilmemektedir.

Dr. Kiel, bu sonuca varmak için, işe eski Bulgar kültürünün birdenbire yıkılıp yok olmasına acımasızca ve zorbaca gerçekleştirilen Osmanlı fethinin neden olduğu yolunda günümüzde sık sık tekrarlanan görüşe karşı çıkarak başlamaktadır. Kiel’in ileri sürdüğü düşünceye göre, eski Bulgar kültürünün ve bu kültüre özgü anıtların yok olması yüzyıllara yayılan bir süreçtir. Bu süreç 1960’da bile tamamlanmamıştı. II. Dünya Savaşı ertesindeki yıllarda hâlâ ayakta duran en eski kiliselerden bir bölümü (10. yüzyıl) bilgisiz kişilerce yok edilmiş, birtakım güzel duvar resimlerini de çağdaş ziyaretçiler ortadan kaldırmışlardır. Eski Bulgar kentlerinin çoğu, 1393 yılında (Bulgar Devletinin sonu) Osmanlılar tarafından değil, 1444’deki Varna Haçlı Seferi sırasında gelen Batı Avrupalı haçlı ordularınca yerle bir edilmiştir. Bulgaristan’ın Osmanlılar tarafından fethi konusunda elimizde bulunan kaynak, görgü tanıklarına dayanan yerel bir kaynak değil, tarihle ilgisi olmayan ve yalnızca bir ermiş yüceltme amacı güden bir kimse tarafından, olayların üzerinden çok uzun bir zaman geçtikten sonra kaleme alınmış bir ermiş hikâyesidir. Bu, yüz yılı aşkın bir süre önce tarihçilerin eline geçmiş ve kelimesi kelimesine doğru sayılmıştır. Görgü tanıklarının anlattıklarını içermeyen bu

kaynak, Mevlânâ Neşri'den yapılma bir derlemedir. Bulgarların eline geçişi ise, son yirmi-otuz yıl içerisinde Glişa Elezoviç'in Yugoslavca çevirisi yoluyla olmuştur. Neşri'nin anlattıkları, Bulgar kentlerinin fetih sırasında yok edilmediklerini, çünkü bunların savaşa kalışmadan teslim olduklarını açıkça ortaya koyar. Bulgaristan'da son otuz yıl içinde gerçekten etkileyici boyutlarda yürütülen arkeolojik araştırmalar Neşri'nin anlattıklarını doğrulamaktadır. Olayların onun anlattığı biçimde geliştiğini, en tarafsız biçimde düşünebilen bazı Bulgar tarihçileri ile yukarda sözü edilen kazıların sorumlusu olan tanınmış arkeologlar da kabul etmektedirler.

Son olarak denebilir ki, biri dışında (Vidin) ortaçağa ait Bulgar kalelerinin tümü, 1810-11 yıllarında Kutuzov'un kumandasında işgal altındaki Bulgaristan'dan çekilen Rus ordusu tarafından yok edilmiştir. Eski Bulgar kiliseleri ve manastırlarından arta kalanlar ise, bu savaşın ardından Osmanlı devleti bölgenin denetimini tümüyle elinden kaçırdığı sıralarda isyancı asker gruplarının yarattığı kargaşalıkta ortadan kaldırılmışlardır. Ortaçağ anıtlarından geride kalanlar ile Osmanlı döneminin başlangıcına ait olan eserlerin çoğu da, Bulgaristan'ın 1830-1870 yıllarında yaşadığı göz alıcı bir ekonomik, kültürel ve ulusal canlanma ve yeniden yapım döneminde, bir başka deyişle "Bulgar Rönesansı" sırasında, yok olup gitmiştir. Bu yıllarda sayısız yeni kilise yapılmış, değişen zevklere göre yeterince heybetli olmayan eski kiliseler ise yıktırılmıştır. En ucuz kurtulanlar, yıkıntı halinde bırakılmışlar ve ancak geçtiğimiz yirmi yıl içinde onarımlarını yapan kişilerden ilgi görmüşlerdir.

Kısaca söylemek gerekirse, ortaçağ Bulgar kültürü ile Osmanlı dönemi Bulgar kültürü arasında şiddetli ve anı bir kopukluk söz konusu olmamış, eski kültür yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Bir zamanların başkenti olan Tırnova'nın eski ermiş hikâyesinde anlatıldığı gibi yakılıp yıkılması, benzeri olmayan tek bir durumdur ve genel kuralı doğrulayan istisna niteliğindedir. Dr. Kiel ayrı bir bölümde Osmanlı dönemindeki Bulgar toplumunun yapısını anlatarak bu toplum içinde Hıristiyan kültürünü geliştirebilecek durumda olan gruplara işaret etmektedir. Bu noktayı ortaya çıkarmak için, Kiel, Osmanlı belgelerinden ve toplum içinde farklı gruplarca bizzat inşa edilmiş yapılardan yararlanmakta ve bunları hep Bulgaristan dışındaki eserlerle kıyaslamaktadırlar. Dr. Kiel daha sonra da kiliselerin yeniden inşası ya da yepyeni kiliselerin yapımı konusunda Osmanlı

belgelerinin çizdiği tablonun kırsal kesimdeki gerçek durumdan çok farklı olduğunu göstermeye girişmektedir. 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlılar pek çok kent ve köy kurmuşlardır. Bunlar Müslüman-Hıristiyan karışımı bir nüfusa sahiptirler ve daha önce hiçbir zaman yerleşim alanı olmamış bölgelerde inşa edilmişlerdi. Durum böyleyken, bunların hepsinde, camilerin yanbaşında yer alan eski kiliseler görmektediriz. Bosna'nın başkenti olan Saraybosna bunun en iyi bilinen örneğidir ama başka örnekler de çoktur. Dr. Kiel'in kitabında manastırların malî durumlarına ve kilisenin genel örgütlenmesine de geniş yer ayrılmıştır. Yazarın vardığı sonuca göre, kiliselerin yeniden inşa edilmesi ya da yeni kiliselerin yapılmış olması, resmî belgelerde kullanılan katı ifadelerin yarattığı izlenime oranla daha büyük bir olasılık taşımaktadır. Hıristiyanlık, yasal olarak, piskoposların, patriklerin, başrahiplerin önderliğinde özgürce varlığını sürdürüp, işlevini yerine getirebiliyordu. Bir yerleşim alanında Osmanlı fethinden önceki dönemde bir kilisenin var olduğu kanıtlanabilirse, bunun o bölgede yaşayan Hıristiyanlarca yeniden inşa edilmesine hiçbir engel yoktu. İslâmın kutsal yasaları onlardan yanaydı. Yeni kiliselerin yapımı yasal olarak gerçekten yasaklanmıştı ama bölgedeki Müslümanlarla Hıristiyanların ilişkileri uyum içersinde olduğu sürece, bu tür inşaatlara bölge içinde geniş bir hoşgörüyle bakılıyordu. Kiel, Osmanlıların, egemenlikleri altındaki Hıristiyan milislerin sadakatine büyük güven duydukları bölgeler bulunduğuna işaret etmektedir. En çok böyle yerlerde yepyeni ve anıt niteliğinde kiliseler yapabilmek imkânı vardı. Çokuluslu bir imparatorluğun gündelik yönetimi, Hıristiyan sanatına kâğıt üzerinde görülenlerden çok daha fazla gelişme fırsatı sağlıyordu.

Eğer Bulgar kültürü ve sanatı sözde zorbaca olan Osmanlı fethi yüzünden büyük bir gürültüyle ve birdenbire yerle bir olmamışsa; eğer saray ve soylular yok edildikten sonra bu sanatın üzerinde yükselip serpilebileceği elle tutulur bir temel gerçekten var idiye ve eğer yeni kiliseler yapma imkânı gerçekten bulunuyorduysa, Bulgar sanatının gözle görülür bir biçimde Arnavutluk, Yunanistan ya da Sırbistan ve Makedonya sanatlarının gerisinde kalmasının gerçek nedeni nedir? Kitabın yazarı bu sorunun karşılığını, Bulgar sanatının 14. yüzyılda, yani Osmanlı fethinden önceki yüzyılda, nispeten az bir gelişme göstermiş olmasında aramaktadır. Gerçek şudur ki sonraki kuşaklara aktarılacaklar bu dönemde çok daha azdı. Yazar bunu

göstermek için, önce günümüzde geçerli olan Bulgar görüşünü dile getirip sonra da İkinci Bulgaristan İmparatorluğunun (13-14. yüzyıllar) sanatını gözden geçirmekte ve özellikle mimarlık ve resim dallarında yaratıldığı ileri sürülen göz kamaştırıcı "Tırnova Okulu"na karşı çıkmaktadır. O dönemin sanatındaki sözde ihtişamı daha gerçekçi boyutlara indirmek için, söz konusu eserleri komşu ülkelerde aynı toplumsal gruplarca yaratılanlar ve erken dönem Osmanlı mimarisinin ürünleriyle kıyaslamıştır. Osmanlılarla yapılan kıyaslama özellikle aydınlatıcıdır çünkü, İkinci İmparatorluğun gelmiş geçmiş en büyük yapıları olan Tırnova'daki Çarlar Sarayı, hükümdar ve ailesi için değil, sıradan adam için inşa edilmiş olan bir Selçuklu ya da Osmanlı hanının içine rahatça sığdırılabilmektedir. Orta Çağ Bulgaristan'ındaki bir avuç kilise ya da katedral de 15. yüzyıl başlarındaki bir Osmanlı hamamına kolayca sığabilir; 13. yüzyılın en güçlü soylusuna ait kiliselerin en iyisi ise öylesine ufaktır ki bir yemek odasının içine girebilir. Herkes için kabul edilebilir olmasalar da, bunlar ilgi çekici kıyaslamalardır, çünkü Balkan tarih kitaplarında pek gözde olan bir konu, Osmanlıların Balkanlara geldiklerinde kendilerine özgü bir kültürden yoksun bulduklarıydı.

Özetle: Dr. Kiel'in kitabı, önemli bir konuda, yeni ve eski kaynakları cesaretle kullanarak yeni ufuklar açan ve yaptığı çözümlerle yeni yorumlara giden, uzmanca kaleme alınmış bir incelemedir. Çok sayıdaki fotoğraflar ve kitap süslemeleri de okuyucu açısından aydınlatıcı niteliktedir.

JACOB M. LANDAU

Türkçeye çeviren: DR. BIRTANE FERLIEL